

TARIX VA JAMIYAT

HISTORY AND SOCIETY
ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВО
общественный электронный
ЖУРНАЛ

—
JOURNAL
2022

№3

Бош муҳаррир:

Пардаев А.Ҳ. ЖДПИ, тарих факультети декани, т.ф.н. доцент.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ақчаев Ф.Ш. ЖДПИ, тарих факультети, т.ф.б.ф.д. (PhD), доцент.

Масъул котиблар:

Саидов Ж.О. ЖДПИ, Тарих факультети ўқитувчиси

Хўжанова М. ЖДПИ, Тарих факультети ўқитувчиси

Таҳририят аъзолари:

1. Сагдуллаев А.С. – тарих фанлари доктори, Академик,
2. Аҳмедшина Ф.А. – тарих фанлари доктори, профессор,
3. Шодмонова С.Б. – тарих фанлари доктори, профессор,
4. Очилова Б.М. – фалсафа фанлари доктори, профессор,
5. Чориев С. – фалсафа фанлари доктори, профессор,
6. Туленова Г. Ж. – фалсафа фанлари доктори, профессор,
7. Пардаев М.Ҳ. – тарих фанлари доктори, доцент,
8. Ғойибов Б.С. – тарих фанлари доктори (DSc), доцент,
9. Ярмагов Р. – педагогика фанлари доктори (DSc), доцент,
10. Саидқосимов А.И. – ф.ф.б. фан доктори (DSc), доцент,
11. Амануллаев А. – ф.ф.б. фан доктори (PhD), доцент,
12. Тошбоев Ф.Э. – тарих фанлари бўйича фан доктори (PhD), доцент,
13. Миркомиллов Б. – тарих фанлари номзоди, доцент,
14. Саидов М. – фалсафа фанлари номзоди, доцент,
15. Ғофуров Ж. – тарих фанлари бўйича фан доктори (PhD), доцент,
16. Ҳошимхонов М.Х. – ф.ф.б. фан доктори (DSc), доцент
17. Валиев А.Х. – катта ўқитувчи,
18. Мажидов А.С. – катта ўқитувчи,
19. Каримова Н. – ўқитувчи,

Тарих ва Жамият илмий журнали
DUNYO SIVILIZATSIYALAR RIVOJIDA MARKAZIY OSIYO
XALQLARINING TUTGAN O'RNI

Nabiyev Mansur Jamxur o'g'li - JDPI o'qituvchisi
mansur.nabiyev@bk.ru

Annotasiya: Mazkur maqolada insoniyat taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan Markaziy Osiyo xududi va shu xududida yashab kelayotgan xalqlarning turmish tarsi, madaniyati, urf-odatlarining rivojlanishi kabi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, kishilik jamiyati, qadimiy markaz, baholanish mezon, tarixiy, arxeologik, paleontologik, antropologik, o'tmish, ajdodlarimiz, madaniyat, madaniyat, qadimiy paleolit davri, O'rta Osiyo, odam, Farg'ona vodiysi So'x tumani, Sulung'ur g'ori, Anov va Namozgoh, Sopollitepa.

Аннотация: В данной статье представлены социально значимые идеи Центрально-Азиатского региона, занимающего особое место в развитии человечества, и развитии быта, культуры и традиций народов, проживающих в этом регионе.

Ключевые слова: Центральная Азия, человеческое общество, древний центр, критерии оценки, исторический, археологический, палеонтологический, антропологический, прошлое, предки, культура, развитие, древний палеолит, Центральная Азия, человек, Ферганская долина, Сохский район, Сулунгурская пещера, Анов и Намазгох, Сополлитепа.

Annotation: This article presents the socially significant ideas of the Central Asian region, which has a special place in human development, and the development of the way of life, culture and traditions of the peoples living in this region.

Key words: Central Asia, human society, ancient center, evaluation criteria, historical, archeological, paleontological, anthropological, past, ancestors, culture, development, ancient Paleolithic period, Central Asia, man, Fergana Valley Sokh district, Sulungur Cave, Anov and Namazgoh, Sopollitepa.

Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, Markaziy Osiyo kishilik jamiyatining eng qadimiy markazlaridan biri bo'lib kelgan. Bunday baxolanish mezon, albatta tarixiy arxeologik, paleontologik xamda antropologik tekshiruvlar natijalariga tayanadi. Ko'plab qazilma hamda tekshiruvlar Markaziy Osiyo zaminining barcha hududlarida olib borilganligini bilamiz. Eramizdan million yillar burun bu zaminda kishilar yashab kelganligi ham isbotlangan.

Tarixchi, madaniyatshunos olimlarning fikrlariga asoslanib o'tmishdagi ajdodlarimiz madaniyati ma'lum darajada rivojlanib o'tgaligini asos deb qabul kiladigan bo'lsak, bu madaniyat rivojlanish kurtaklarini eng qadimiy paleolit

Тарих ва Жамият илмий журнаלי

davridan, ya'ni O'rta Osiyoda odam zoti paydo bo'la boshlagan - 500 ming yil avvalgi davrlarga borib yetadi. Shu bilan bir qatorda bu yarim million yil doirasidagi inson hayoti, madaniyati, rasm-rusm hamda odatlarini urganish uchun hozirgi kunimizda yetarlicha sharoitlarga egamiz [1,6-7].

Miloddan ilgarigi I-ming yilliklar boshlarida, ya'ni bundan XXX-XXVI asrlar muqaddam Markaziy Osiyoda o'troq dehqonchilik rivoj topishi, ibtidoiy jamiyat yemirila borib quldorlik tuzumining vujudga kelishi, Sug'd, Xorazm, Baqtriya kabi davlatlarning paydo bo'la boshlashi, yangi diniy qarashlarning shakllanishi natijasida o'sha davrga xos bo'lgan turmush tarzini ifodalovchi an'ana, rasm-rusumlar, marosim va bayramona qadriyatlar yuzaga kelgan.

Fargona vodiysining So'x tumanida topilgan Sulung'ur g'oridagi ashyo - atiqalar, Anov va Namozgoh, Sopollitepa qazilmalarining namunalari ajdodlarimizning qadimgi makonlari qanday bo'lganligi, hayot va turmush tarzi, ma'naviy-madaniy xususiyatlari to'grisida ma'lum tasavvurlar hosil qilishga imkon beradi.

Agarda biz tarix zarvaraqlarini ochishga e'tiborimizni beradigan bo'lsak, Markaziy Osiyoda istiqomad qilgan ajdodlarimiz - saklar, massagetlar, baqtriylar, sug'diylar, xorazimiylar o'zlari yashayotgan qadimgi viloyatlar, tumanlarni doimo asrashga, bir-birlariga yaqin bo'lishga intilishgan [2,4-5]. ... Dehqonchilik vohalarini o'rab olgan dashtu-adirlarda yashovchi chorvador xalqlar saklar nomi bilan mashhur bo'lib, ularning voha xalqlari tili, dini, kelib chiqish ildizlari, urf-odatlarini bir-biriga yaqin, ular tashqi dushmanga birgalashib kurashgan. Qavm-qarindosh, quda-anda bo'lib yashashgan, bir daryodan suv ichishgan, birgalashib O'rta Osiyoning qadimgi madaniyatini yaratganlar" degan ma'lumotga egamiz.

Tarixdan kishilik jamiyati taraqqiyoti ko'rsatdiki, insonlar uchun tirikchilik manbayi tabiatdan berilgan in'omlar tashkil etgan bo'lsa, zamonlar o'tishi bilan kishilarning tabiat xodisalariga nisbatan faol munosabatlari uning sirlarini xolisona o'rganishga bo'lgan qarashlari ham shakllana borib tabiatga bo'lgan xis va tuyg'ulari hamda qadriyatlari o'sgan. Natijada tabiat bergan in'om: nozu-ne'matlarni qayta ishlashga harakat qilingan, undan kelgan daromad va ehtiyojga bo'lgan munosabatlari sekin asta o'zgarib borgan. Bu xol yer ishlovi madaniyatini yanada rivojlantirishga, chorvachilik va boshqa soxalarda esa yangicha uslub xamda usullardan tulaligicha foyda ko'rish harakatiga olib kelgan.

Bunday xol insonda tabiatga bo'lgan munosabatlarni tubdan o'zgartirib uni tabiatga ma'naviy munosabatda bo'lishga majbur etdi, shu bilan birga ijtimoiy-xo'jalik madaniyatining tarkib topishiga asos solingan. Tarixdan bizgacha yetib kelgan manbaalarda ta'kidlanishicha kishilik jamiyati taraqqiyotida davrlar mavjudligini ko'ramiz. (Neolit davri, tosh davri, bronza davri va xokazolar.) Masalan bronza davrlardan boshlab o'troq dehqonchilikning vujudga kelishi va uni

Тарих ва Жамият илмий журнали

tez rivojlanishi natijasida bahorda mehnat mavsumiga kirishish, kuzda hosilni yig'ib olish kabi tadbirlar yillar o'tishi bilan an'anaga aylana boshlagan.

Ma'lumki, dehqonlarning hayotida eng quvonchli voqea hosilni nes-nobud qilmay yig'ib - terib olishdir. Yil bo'yi kutilgan bunday jarayon, tabiiyki, dehqonlarda o'z mehnatlariga bo'lgan munosabat xamda ko'tarinkilik ruxidagi kayfiyatni vujudga keltirib, "Hosil bayrami", "Mehnat bayrami" uchun zamin yaratilgan. Bunday xol insonning tabiatga bo'lgan qaramligiga chek qo'yib, "Yashash uchun kurash" shiori - mehnatning natijasida vujudga keldi. Bunday xolat mehnat natijasi yutuqlarini namoyon etib inson madaniyati va san'atini rivojlantirish uchun zamin yaratgan.

Chunonchi, bunday mehnat va hosil bayramlari jarayonlarida turli chiqishlar: pantomima, yerga ishlov berish, hosilni yig'ish kabi o'yinli harakatlar, raqslarga xos bo'lgan chiqishlar, biroz primitiv-soddagina ko'rinishlarda bo'lsada, keyinchalik bunday san'at turiga xoslik ma'lum darajada rivojlana borgan. Ibtidoiy jamiyat davrida jamoa va uning a'zolariga bag'ishlangan tantanalar asta-sekin shakllanagan. Bu davrda inson turli tosh qurollar yasash va ulardan foydalanishni o'rgandi, kamon va o'q-yoy, ibtidoiy sopol idishlar kashf etdi. Ibtidoiy chorvachilik va dehqonchilik shakllandi, ilk uy xayvonlari va madaniy o'simliklar paydo bo'la boshladi. Bu davrda ajdodlarimizning bunday hayotiy harakatlarida yerga ishlov berish va chorva xayvonlarini parvarishlash nixoyatda muqaddas bir yumush, oliy maqsadga aylangan.

Tarixdan ma'lumki, kishilar turli davrlarda har xil tarzda hayot kechirib kelganlar. Moddiy hayot sharoitlari o'zgarishi bilan ijtimoiy tuzum, ularning ongi va hayot tarzi xam, binobarin, kishilarning o'zlari xam o'zgara borganlar. Qadimgi ota-bobolarimiz turli-tuman dinlarga topinganlar, u bilan bog'lik bo'lib kelgan ko'plab rasm-rusumlarni bajarganlar. Ana shulardan biri har bir qabila, jamoaning o'z xudosa qurbonlik qilish odati mavjud bo'lgan.

Buyuk adib, tarixchi mutafakkir Abulqosim Firdavsiy "Shoxnoma"ning ayrim boblarida xamda "Gushtasp" dostonida Markaziy Osiyo va Eron xalqlarining islomgacha bo'lgan dini-zardushtiylik xamda uning asoschisi Zardo'sht haqida juda iltifot va mexr bilan yozib, uni muhbadlar muhbadi - donishmandlar peshvosi, payg'ambar deb ta'riflaydi, shu bilan u asos solgan kitob "Avesto"ni eslaydi. Xaqiqatda xam, Zardo'sht Sharqning birinchi faylasufi, notig'i, shoiri, donishmandi, xalq doxiysi xisoblanadi.

Zardo'sht haqida qo'yidagilarni bayon etishni ma'qul deb hisoblaymiz. Sharqshunos olimlarimizning tadqiqotlaridagi muloxazalarga qaraganda, Spitamen urug'idan bo'lgan Zardo'sht eramizdan oldingi VI asrda yashagan. Otasini Paurushasa, onasini esa Dugdova deb atashgan. Zardo'sht bolaligidanoq ot, tuya boqish bilan shug'ullangan. O'z urug'lari orasida yurib ularning urf-odatlari, dini

Тарих ва Жамият илмий журнали

hamda udumlarini o'rgangan, har xil e'tiqoddagi kishilar, donishmand va peshvolarning suxbatlarida bo'lgan, chorvadorlar orasida kezib yurib, muysafidlarning gurungi-suxbatlarida ishtirok etgan.

Zardo'sht qurbonlik natijasida borgan sari mollarning kamayib, qirilib ketayotganini ko'rib aziyat chekkan, buning oqibati xunik bo'lishini ko'ra bilgan va qabilalar o'rtasida tez-tez sodir bo'lib turgan nizo, qirg'in urushlarning negizi xam mana shu odat bilan bog'liqligini tushungan. Keksalar bilan bo'lgan bir qancha suxbat va maslaxatlardan keyin u o'zining nor tuyasiga minib (20 yoshli "sarik tuya egasi" – Zardo'sht demakdir) qishloqma-qishloq, shaharma-shahar kezadi, natijada ko'p xudolikning zararli tomonlarini xalq o'rtasida tarqatib yakkaxudolik g'oyasini targ'ib etadi. Natijada, o'n yildan keyin yagona xudo Axuramazdani ko'rsatadi.

Zardo'sht ilgari surgan g'oyaning asl negizi ikki narsaga tayanadi: mutloq g'oya Xurmuzdning yakkayu-yagonaligini tan olish; yaxshilik bilan yomonlik, rostgo'ylik bilan yolg'onchilik, zulmat bilan nur o'rtasidagi doimiy kurash xakidagi ta'limot – borliqni ikkiga bo'lib qarash - dualistik qarashga sodiq qolishlikni olg'a suradi.

Zardo'sht ta'limoti tobora xalqqa ta'sir o'tkazayotganini sezgan muxoliflari unga qarshi kurashga o'tlanadilar. Hayoti xavf ostida qolgan Zardo'sht bir guruh do'stlari xamda tarafdorlari bilan Xorazmdan Eronga qochib o'tib o'z ta'limotini yerli xalqlar orasida uzil-kesil shakllantiradi.

Firdavsiy va Beruniyning ta'biricha, Zardo'sht birinchi bo'lib o'z dinini Eron shoxi Vishtasga asoslab ko'rsatib uning e'tirofini qozonadi. "Shaxristonxon Eron" kitobida Vishtas farmoniga ko'ra Zardo'sht 1200 bobdan iborat pandnoma - "Avesto" ni oltin taxtachalarga yozib, shoxning otashkadasiga topshirgan" deb yozilgan. Shundan keyin shox payg'ambarning tarafdori sifatida yangi dinning ashadiy targibotchisiga aylandi. Zardo'shtning xoxishi va Vishtasning farmoniga muvofiq barcha shaharlarda otashkadalar - ibotadxonalar quriladi. Ana shunday otashkadalardan biri - eng o'lgan Balx shaxrida qad ko'taradi. Zardo'sht 77 yoshida o'sha oltin suvi bilan zarxallangan binoda ibodat paytida ko'pxudolik tarafdori Bratarvaxsh tomonidan chavaklab o'ldiriladi. (Bu ma'lumotlar "O'zbek pedagogikasi antologiyasi"[3,30-31]. Ammo uning ta'limoti, u asos solgan dini Ajam o'lkalarida Islm majburan qabul qildirilgunga qadar muqaddas e'tiqod bo'lib kelgan. Xozir xam Janubiy Xindistonda yuz mingdan ziyod, Shimoliy Eronda bir necha ming kishi zardo'shtiylik e'tiqodiga mansub bo'lib kelmoqdalar.

Тарих ва Жамият илмий журнаלי

Barchamizga ma'lumki, Markaziy Osiyo xalqlari orasida turli marosimlarda, ba'zi udumlar yuzasidan sham yoqib qo'yish, to'ylarda o't-gulxan yoqib, uning atrofida bazm uyushtirish, kelinni eshik oldidagi yoqilgan gulxan atrofida bir aylantirgach, uyga olib kirish; chavandozlarning katta gulxan ustidan u yoki bu yoqqa sakrab o'tishlari, yo'rgaklangan go'dak - chaqaloqni gulxan ustidan otib olish va boshqa an'analar ham otashparastlikning xamon saqlanib kelayotgan udumlaridan ekanligini eslashimiz ham mumkun.

Quyida e'tiborimizni zardo'shtiylikning muqaddas sanalgan kitobi "Avesto"ning yaratilish davriga qaratamiz. Bu muqaddas kitob Zardo'sht tomonidan Amudaryo soxillarida eramizdan avvalgi milodning 548-529 yillari orasida yaratilgan ekan. 12 ming xo'kiz terisiga bitilgan bu kitob davrlar utishi bilan Janubiy Eronda otashparastlik dinining ulamo-koxinlari tomonidan to'ldirilib yanada takomillashtirilgan.

Makedoniyalik Aleksandr, uning nomini yuqorida xam tilga olgan edik (rus olimlari esa Aleksandr Makedonskiy deb atashadi) Sharqni zabt etganda bu kitobning nodir nusxasini Elladaga olib ketgan, o'zi uchun kerakli bo'lgan joylarini tarjima qildirib qolgan qismlarini yo'qotib yuborgan. Tarixchilarning ma'lumotlariga qaraganda, eramizning birinchi asrida Ashkoniylar podshosi Valages Ariakid, III-asrga kelib Xusrav Parviz, Shouri Xurmuzd davrida bu muqaddas kitob bir necha bor ko'chirilgan. Shu sabablarga ko'ra, keyingi vaqtlarga qadar "Avesto"ning vatani, ya'ni qaysi davlatga, xalqqa mansubligi haqida biror to'la ma'lumotlar berilmagan edi. Keyingi vaqtlarda chop etilgan ilmiy -tarixiy maqolalarda "Avesto"ning Vatani Xorazm. Xorazm "Avesto"ning ilk markazi kabi ma'lumotlarni uchratamiz [4,2-3].

Muqaddas "Avesto"ning 2700 yillik yubileyi shodiyonalari 3 noyabr 2001 yili ko'xna Urganch shaxrida-"Avesto"ning vatanida bo'lib o'tdi. Bu tantanalarda O'zbekiston Resublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov qatnashib o'zining sermazmun nutqida: "Avesto" birgina o'zbek xalqining tarixiy ilmiy-madaniy yodgorligigina emas, balki u butun umumbashariyatning bebaxo durdonasidir" - deb ta'kidladi. Yurtboshimizning tarixchi olimlar bilan qilgan suxbatidan quyidagi fikrlarni bayon etamiz: "Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz "Avesto"ning yaratilganiga 3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan XXX asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir. "Avesto" ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat, buyuk madaniyat bo'lganidan guvoxlik beruvchi tarixiy xujjatdirki, uni xech kim inkor etolmaydi"- deb faxr va iftixor bilan so'z yuritadilar.

"Avesto"ning qancha qismdan iboratligi, umumiy mundarijasi haqida zardo'shtiylik diniy-falsafiy tizim to'g'risidagi asar ekanligi "Denart"da (IX asrga

Тарих ва Жамият илмий журнали

mansub) keltirilgan ma'lumotlarga mavjud. Bu asarda "Avesto"ning 21nasok qismdan iboratligi qayd qilinib, ularning mazmuni qisqacha bayon etiladi. "Avesto" sosoniylar davrida muqaddas xisoblangan va xalq orasida ishlatilmaydigan tilda yozib olingan. Bu tilni xatto ruxoniylar ham tushunaolmaganliklari sababli o'sha davrning adabiy tili xisoblangan paxlaviga tarjima qilingan va uning asosiy mazmuniga keng sharxlar berilgan. Bu tarjima va sharxlar "Zend" nomi bilan ma'lum. Shu tufayli o'tgan asrda Ovroqada "Avesto" kitobi "Zend Avesto" deb noto'g'ri nomlangan. "Avesto" katta xajmda bo'lganligi sababli dindorlarning kundalik faoliyatida foydalanish uchun "Kichik Avesto" yaratilgan. "Kichik Avesto", "Katta Avesto" dan tanlab olingan duolar to'plamidan iborat bo'lgan va bizgacha "Avesto"ning juda oz qismi etib kelgan.

VII asrda sosoniylar davlati mag'lubiyatga uchrab, Eron va O'rta Osiyo arablar tomonidan bosib olingandan so'ng zardo'shtiylik diniga sig'inuvchilar quvg'inga uchradilar va ta'qib ostiga olindilar. Shu sababli "Avesto"ning ko'pgina qismi asta-sekin unitila boshlangan. Bizgacha "Avesto"ning Yasna, Videvdat, Visparat, Yashta nomlari bilan ma'lum bo'lgan qismlari etib kelgan. "Avesto"ning mazmuniy tomonlariga e'tiborni qaratsak, bu muqaddas kitob zardo'shtiylik diniy-falsafiy tizimining printsip va qoidalaridagi mazmuni o'z ichiga olsa-da, bu tizim xozirgacha mukammal ma'lumot berolmaydi.

"Avesto"ni o'rganish xamda tadqiq etish jarayoni xozirda butun jaxon ilmiy mansablarining e'tiborini o'ziga tortib kelmoqda. "Avesto" da bayon etilgan naturfilosofiya, komogoniya, afsonaviy tarix, etika, meditsinaga oid barcha ma'lumotlar ana shunday dualizmga asoslanadi. Bu ma'lumotlarda materialistik qarashlar, eng sodda dialektik elementlar mavjudligini ko'ramiz. "Avesto" da podsho, oliy tabaqa, dindorlar va diniy urf-odatlariga katta o'rin ajratilgan, shu bilan birga ularning jamiyat hayotida yuqori o'rin egallaganliklarini alohida ta'kidlanadi, ruxoniylar muqaddas deb tasvirlanib, ularning xoxish-istaklarini qanoatlantirish uchun qurbonlik bajo keltirilishi zarur deyiladi. Shunday qilib, "Avesto" sosoniylar quldorlik davlatining rasmiy diniga aylantirilgan va zardo'shtiylikning muqaddas kitobi xisoblanib xukmron tabaqa, jumladan ruxoniylarning sinfiy manfaatini ximoya qilib kelgan.

O'tmish madaniyatimizning taraqqiyot bosqichlarini o'rganish borasida xali oldimizda ancha masuliyatli xamda olijanob ishlarni amalda bajarish vazifalari turibdi. Tarix bayonnomasiga asoslanib shunga e'tibor beramizki, ma'naviy, madaniy-ruxiy tiklanish insonning yerga va uning boyliklariga bo'lgan munosabatlarini shakllantirib kelgan. Xalqimiz yer, xavo, suv va olov, quyoshni Markaziy Osiyoda qadimdan ezozlab kelgan. Shu bilan birga Yurtboshimizning ta'biricha "...ajdodlarimizning zardo'shtiylikdan tortib to islomgacha bo'lgan barcha dinlari munosib qadrlab kelingan".

Тарих ва Жамият илмий журнали

Shunday qilib, Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviy-madaniy hayotida zardo'shtiylik dini va uning progressiv g'oyalariga tayanish keskin shakllandi. Keyingi davrlarga kelib boshqa diniy oqimlarning tiklanishi va mumkin qadar rivojlanishiga muhit yaratildi. Zamonaviy qadriyatlarning vujudga kelishini ta'minladi va nixoyat, Markaziy Osiyodagi islom dinining ruxan o'ziga xosligini anglab yetishni, madaniy boyligimizning ajralmas qismi bo'lmish islomdan oldingi madaniyatni chuqur o'rganishni taqozo etib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. U.Qoraboev. "O'zbekiston bayramlari", Toshkent, 1991 yil. 6-7-bb.
2. "O'zbekiston xalqlari tarixi" Toshkent., "FAN", 1-jild, 4-5-bb/" " Toshkent., "O'qituvchi", 1995 yilda chop etilgan 1 jild, 30-31-bet. Ko'chirma).
3. "Ziyokor" gazetasining 2000 yil mart, aprel, may sonlaridagi maqolalarga qarang. Tilab Maxmudov. "Avesto haqida". Toshkent 2000 y.
4. Nabiyev, M. (2020). "YUKSAK MA'NAVIYAT-YENGILMAS KUCH" ASARINING VUJUDGA KELISH SHART-SHAROITLARI VA IJTIMOIIY ZARURATI. Архив Научных Публикаций JSPI.
5. Набиев, М. (2021). GLOBALLASHUV SHAROITIDA IJTIMOIIY-MA'NAVIY QADRIYATLARGA ASOSLANGAN MAFKURAVIIY TARBIYANING AHAMIYATI. Научно-просветительский журнал "Наставник", (2).
6. Nabiyev, M. (2021). YUKSAK MA'NAVIYAT – YENGILMAS KUCH" ASARIDA OMMAVIIY MADANIYAT VA MA'NAVIY TAHDIDLARDAN YOSHLARNI HIMOYA QILISHNING MEXANIZMLARI TAHLILI. Scienceweb Ilmiy Nashrlar Portali.
7. Saidov, J. (2022). BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASHDA MARKAZIIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING MA'NAVIY-MA'RIFIY MEROSIDAN FOYDALANISH. Журнал Педагогики и психологии в современном образовании, 2(6), 65-71.